

Hjälstaviken i ett 40-årsperspektiv

1960-talet karaktäriserades ännu av ett rikt fågelliv med på våren översvämmade strandängar och ett betestryck som fortfarande höll igenväxning i schack. Under 1970-talet och en bit in på 1980-talet skedde dock en märkbar stagnation orsakad av flera faktorer. Tilltagande övergödning i viken från omgivande jordbruksmark med som följd syrefattigare vatten och ökad igenväxning, minskad betesdrift, snöfattigare vintrar med åtföljande lägre vattenstånd på strandängarna (den så kallade blå bården) är några förklaringar till fågellivets negativa trend. Från mitten av 1980-talet och fram till idag har Hjälstaviken upplevt en renässans och fågellivet är åter rikt. Minskad kemikalieanvändning i jordbruket, muddring vid delar av vikens öppna vattenyta, fräsning av strandängar, men framför allt den storsatsning i form av byggandet av en reglerbar dammkonstruktion i vikens utlopp i Mälaren (vid Svannäs), som skedde åren 1994-1997, är några förklaringar till den positiva utvecklingen.

Ja, så kan i korta ordalag Hjälstavikens status som fågellokal betraktas i ett drygt 40-årigt perspektiv. Själv minns jag 1970-talet i Hjälstaviken som en dyster period i den forna fågelrika "vikens" historia. Den för en levande fågelsjö så viktiga skrattmåskolonin (1000-1500 par) försvann plötsligt och oförklarligt 1974 och med den minskade även många andra våtmarksberoende arter. I mitt minne finns en händelse fastetsad som belyser dysterheten och det gäller en exkursion jag ledde på Kvarnberget med en ensam tysk turist i mitten eller slutet av 1970-talet. Jag kommer inte ihåg så mycket av exkursionen i stort, men en detalj minns jag särskilt när vi står på berget och blickar ut mot vattenytan. "Where are all the birds I have heard so much about, I don't see any?", frågar tysken. Jag minns

inte vad jag svarade och förmodligen har jag förträngt det. Många andra frågade sig säkert samma sak och några av mina fågelskådarevänner och bundsförvanter, ingen nämnd, ingen glömd, betraktade Hjälstaviken, som en tom, stinkande "dyngpöl" vid den här tiden.

I början av 1960-talet, när jag som liten gosse inledde min organiserade ornitologiska bana i Hjälstaviken tillsammans med bland andra klasskamraten Martin Tjernberg, så var området populärt som utflyktsmål hos många fågelskådare, framför allt från Stockholm. Många är de exkursioner, ledda av dåtidens stora ornitologer, som i höga deltagarantal (50-100), promenerade runt den nära 8 km långa vandringsleden. Under 1970-talet minskade frekvensen besökare, delvis beroende på den minskande fågeltillgången, men också

Artikelförfattaren (i mitten) rejält nedtryckt i skorna av Folke "Hjälstakalle" Persson (till vänster och Martin Tjernberg i samband med en vinterexkursion i Hjälstaviken år 1974.

till förmån för andra nyupptäckta lokaler i Uppland i övrigt. Till och med "Hjälstarävar", som Martin Tjernberg och vid den tiden Hjälstavikens okränade kejsare Folke "Hjälstakalle" Persson övergav till en del den forna fågelsjön för andra fågellokalerna. Kvar blev endast jag, som envist harvade runt i någon slags blindo, som om ingenting hade hänt.

PÅ VÄSTRA SIDAN, strax norr om den plats där fågeltornet idag står, så plöjde i mitten på 1970-talet en lantbrukare av någon anledning upp ett litet stycke tuvmark intill vassen. Det visade sig bli ett lyckat drag, även om jag då trodde att aktiviteten var början till slutet för den anrika fågelsjön. Jag trodde nämligen att hela västra sidan var på väg att odlas upp till förmån för spannmålsproduktion. Det plöjda området frilades från uppväxande vegetation i en annars starkt igenväxande omgivning och på denna öppna yta rastade då och då under vårarna både rödspov, smalnäbbad simsnäppa och myrsnäppa, för att nu nämna några lite ovanligare arter. Tänk vilken potential och dragningskraft ett område kan få om bara förutsättningarna är de rätta och om åtgärder kan realiseras fullt ut. I samma veva som plöjningen ägde rum, så grävdes en kanal på strandängarna mellan det ovannämnda plöjda området och den så kallade "Kokullen". Norr om fågeltornet exponeras idag tydligt ka-

nalens läge med högväxande örtvegetation, vassbård och ett stängsel. Kanalens syfte var vad jag minns att förse betande kor samt intilliggande spannmålsfält med vatten, men mig veterligt har detta aldrig skett. Vilken skada eller eventuell nytta kanalen haft för djur- och fågellivet kan man bara spekulera kring. Jag vet i alla fall att min oro vid den tiden var mycket stor att Hjälstavikens strandängar hotades av uppodling. Befogad oro och frustration orsakade i alla fall den stora omvandling som området vid Lilla Parnassen genomgick några år senare. Tidigare fint betade ängar plöjdes upp för att spannmålsodlas, men mitt i allt elände så skonades tack och lov de ekar som idag står som monument över en svunnen tid i spannmålsfälten. De betade ängarna hyste enligt entomologisk expertis en rik insektsfauna och jag själv observerade vid några tillfällen ringtrast under våren. Idag kan vi glädja oss åt att planterade granholmar relativt nyligen avverkats både här och på andra ställen i grannskapet, för att på sikt bli lövdominerade holmar, ett positivt naturvårdsinitiativ, som delvis kompenserar tidigare synder.

DEN STORA UTREDNING av Hjälstaviken, som påbörjades 1974 och där bland annat en fågelinventering ingick, resulterade i att om-

fattande åtgärder på sikt sattes in, för att en gång för alla förbättra områdets status, som fågellokal. Lantbrukarens tilltag med den lilla upp-plöjningen var säkert även det på sitt sätt bidragande till att projektet skyndades på och sattes i verket, även om hans syfte då var ett annat. Med facit i hand vet vi nu att alla de naturvårdsåtgärder som realiserats har givit oerhört positiva resultat, både för den våtmarksberoende fågelfaunan och för den fågelintresserade allmänheten. Framför allt har "hårdskådaren" hittat tillbaka, tack vare satsningen på fågeltorn och bekvämligheter i övrigt. Besöksfrekvensen är till och med högre än på 1960-talet, om man ser över hela året. I och för sig har ett allmänt stigande naturintresse i stort medfört ett ökat besöksantal under de gångna 40 åren, så allt kan i ärlighetens namn inte tillskrivas de genomförda restaureringsåtgärderna.

UNDER DE GÅNGNA 40 åren har mycket hänt även när det gäller reservatsbestämmelser för Hjälstaviken. Till en början var den enda reservatsföreskrift som Länsstyrelsen hade beslutat om att alla utom markägare, deras hushållsmedlemmar och gäster måste hålla sig till en markerad vandringsled under våren och stora delar av sommaren. I övrigt var det fritt fram att härja i området utan sanktioner, om man hårddrar och överdriver lite. Idag är Hjälstaviken ett modernt naturreservat med strikta reservatsbestämmelser och våra myndigheter har påtagit sig ett stort ansvar att skydda och värna ett internationellt viktigt våtmarkskomplex. Området är också Natura 2000-område, vilket innebär att reservatet också har ett starkt skydd i ett EU-perspektiv.

FÅGELTORNETS PLACERING (BYGGT 1996) alldeles i närheten av restaurerad mark med därav bildade dybankar och häckningsöar, som drar till sig mängder av gäss, änder, vadare och måsfåglar är den enskilt största och påtagligaste skillnaden, som möter fågelskådaren gentemot förhållandet för 40 år sedan. På den tiden var den fågelintresserade hänvisad till skådning från kullar och berg (t ex Kvarn-

berget) i landskapet med långa avstånd till de fåglar som observerades. I sammanhanget skall nämnas att vi var några, som av störnings-skäl var tveksamma till fågeltornets läge mitt i smeten av rastande och häckande fåglar. Idag är fågeltornet den överlägset mest besökta observationsplatsen i reservatet och att på närhåll uppleva glädjen att se och höra stora mängder snäppor och vadare i övrigt, som rastar på de stundtals stora dybankarna sommar och höst fanns inte ens på kartan under 1970-talet och tidigare. Med facit i hand vet vi att oron för störning av fåglarna var obefogad, de lär sig snabbt att förnimma och se vad som är farligt och inte farligt. På 70-talet och tidigare präglades dock umgänget med fåglarna av det här synsättet. Grön mundering, viskande samtal och hukande smygningar var närmast kutym hos många så fort det gällde ämnet fågelskådning. Numera är det näst intill tontstämpel när det gäller det här synsättet.

NEDAN FÖLJER KOMMENTARER om ett urval våtmarksberoende fågelarters status under den senaste 40-årsperioden där förändringar varit särskilt påfallande, både i positiv och negativ riktning:

Grågås

Från att under 1970-talet ha räknats som en regelbunden sträckare vår och höst i små antal, är arten idag allmän som häckfågel med stundom över 100 par (139 kullar 2008). Det var i början av 1980-talet, som den på allvar började etablera sig i Hjälstaviken både som häckare och rastare och hösten 2008 rastade som mest > 23000ex, den hittills högsta summan.

Fjällgås

Var under 1970-talet och tidigare en mycket sällsynt rastare i området. Sedan Projekt fjällgås startade 1981 är arten en årlig rastare vår och höst, ofta tillsammans med vitkindade gäss. Fjällgåsprojektet ligger sedan 1999 på is på grund av inblandade bläsgåsgener hos arten. Fjällgåsen är akut hotad (CR) enligt rödlistan från 2010.

Vitkindad gås

Under 1970-talet observerades arten då och då, ofta i små antal. Därefter har observationerna blivit fler och antalen allt större. Under 2000-talet har antalet rastare stigit brant, framför allt under hösten och det rör sig nu om fyrsiffriga antal (ca 4000 ex inventeringsåret 2008).

Snatteband

Efter en lång följd av år (1970-1990-talet) med få konstaterade häckningar och låga antal i övrigt, så har arten ökat explosionsartat under 2000-talet. År 2008 bedömdes t ex 32 par häcka, en extremt hög summa.

Sothöna

Har sedan det stora restaureringsprogrammet genomfördes i mitten av 1990-talet ökat explosionsartat, som häckfågel. År 1974 häckade 15 par, att jämföra med >280 par 2008.

Trana

Räknades under 1970-talet som en regelbunden förbisträckare och rastare vår och höst, oftast i låga antal. 2 ex till och med översomrade inventeringsåret 1974. Arten har framför allt under 2000-talet expanderat kraftigt och idag häckar 3-4 par och stora mängder rastar på hösten, hittills som mest 4490 ex inräknade 14 september 2010.

Tofsvipa

Häckade med 18 par inventeringsåret 1974, men sedan fränsningsarbeten inleddes i mitten av 1980-talet och det stora restaureringsprogrammet genomfördes 10 år senare har antalet häckande par varit i storleksordningen 80 till drygt 90 par.

Mindre sumphöna

Arten upptäcktes i vikens vassar 1946 och hördes därefter till och med 1974, dock ej årligen, men näst intill. Under den tiden räknades Hjälvikaviken som ett av artens få huvudfästen i landet och den bedömdes även häcka vissa år. Efter 1974 har arten inte noterats över huvud taget vid lokalen.

Rödbena

Rastade under 1970-talet med enstaka ex under våren. Sedan fränsningsarbeten inleddes i mitten av 1980-talet har arten börjat häcka med några par och sedan det stora restaureringsprogrammet genomfördes 1994-1997, så har antalet häckande par i regel legat på 10-15. De allra senaste åren har dock en viss stagnation skett.

Dvärgmåsa, *Larus minutus*. FOTO: GÖRAN HAGLUND

Dvärgmåsa

Under 1970- och 1980-talen var arten en oregelbunden sträckare och rastare med enstaka ex, främst under våren, men ej ens årlig då. Sedan det stora restaureringsprogrammet sattes in i mitten av 1990-talet har den haft en positiv utveckling med ett kontinuerligt stigande antal häckande par och rastande fåglar. Inventeringsåret 2008 häckade ca 24 par. Dock har häckningsresultatet varit uselt, endast en flygfärdig unge har konstaterats under alla dessa år. Under de allra senaste åren tycks en stagnation av förekomsten i Hjälvikaviken vara ett faktum. I sammanhanget kan nämnas att arten häckade i Hjälvikaviken med något enstaka par både 1901 och 1930, båda gångerna med okänt resultat.

Skrattmåsa

Den förr så stora kolonin (1000-1500 par) försvann plötsligt och oförklarligt 1974 och från det året fram till andra halvan av 1980-talet, så hyste Hjälvikaviken i stort sett inga häckande par. Inventeringsåret 1988 häckade ca 42 par och efter det stora restaureringsprogrammet 1994-1997, så ökade arten explosionsartat. År 2008 bedömdes ca 3300

Skrattnåsar, *Larus ridibundus*. FOTO: PETER SCHMIDT

par häcka, den högsta registrerade summan någonsin vid lokalen.

Fisktärna

Häckade med 2 par 1974, att jämföra med ca 115 par 2008. De stora restaureringsåtgärderna i mitten av 1990-talet gjorde att arten ökade explosionsartat. Lämpliga häckningsbiotoper på rotorkultiverade vassområden och gyttjebankar skapades då.

Gulärta

Från att under inventeringsåret 1974 ha hyst 32 häckande par har arten ökat markant sedan restaureringsåtgärder mot igenväxning sattes in i mitten av 1980-talet. De tre senaste inventeringarna (1988, 1997 och 2008) har antalet häckande par varit i storleksordningen 70-100. Gulärtan kräver fuktiga, ej för hårt betade strandängar och har i Hjälstaviken sin största förekomst i Uppland.

Buskskvätta

Arten har sedan 1970-1980-talet nära nog halverat sitt häckbestånd i Hjälstaviken

Buskskvätta, *Saxicola rubetra*. FOTO: GÖRAN HAGLUND

sedan det stora restaureringsprogrammet sattes in i mitten av 1990-talet. Då försvann högväxande örtvegetation, videbuskage och andra för arten viktiga biotoper.

Gräshoppångare

Har trots restaureringsarbeten i form av fräsning av strandängar och tuvmarker med rik örtvegetation, en för arten optimal miljö, hållit en nära nog konstant nivå populationsmässigt de senaste nära 40 åren. Antalet häckande par har varierat mellan 21-27 om man jämför de fyra inventeringstillfällena (1974, 1988, 1997, 2008).

Skäggmes, *Panurus biarmicus*. FOTO: GÖRAN HAGLUND

Skäggmes

Arten invandrade till Hjälstavikens bladvassområden i slutet av 1970-talet och idag är den en årlig häckfågel i starkt varierande antal. De två senaste vintrarna (2009-2011) med extrem köld och mycket snö har dock i stort sett slagit ut arten helt.

Sammanfattning av Hjälstavikens våtmarksberoende häckfågelfauna 1974 och 2008 i tabellform: (Anges i par/revir)

EN NY FÖRETELSE vid Hjälstaviken är fågelmatning i stor skala. Tanken väcktes av "Hjälstamuskötörerna" Kermith Illerbrand, Bosse Bengtsson och Tom Sandström och inför vintersäsongen 2010-2011 så var alla turer med tillstånd hit och dit från Länsstyrelsen klara och det var bara att sätta igång. Inköp av foder till fåglarna sponsrades med hjälp

av penningmedel från enskilda fågelskådare i gruppen "Hjälsta 200" och detta slog väl ut. Ett imponerande utbud fågelautomater i alla dess former tillverkades hemma hos Kermith i Hummelsta och Alf Andersson bidrog med en robust talgplanka full med talg. I Mats Brisegårds källare i Svannäs, som ligger nära utfodringsplatsen nedanför Kvarnberget, magasinerades foder för att underlätta transporter till och från matningen. Det hela blev en succé. Vintern var kall och snörik och en mängd fåglar hittade snabbt utfodringsplatsen och kunde där stilla hungern. Redan första vintern hittade en gråspett dit och den kunde till och från ses äta talg av ett flertal ornitologer. Vid något tillfälle sågs även fjällvråk kalasa på nedfallen talg på marken, ett bevis för att vintern var besvärlig och att den naturliga födan tröt. Vem vet, kanske kan kommande

vintersäsonger (om de blir stränga) locka till sig någon lappmes och/eller lavskrika, ingenting är omöjligt vid fågelmetropolen Hjälstaviken.

I och med dataålderns intrång i våra liv, så har fågelskådandet på gott och ont ändrat karaktär. Listor av alla möjliga och omöjliga slag finns att tillgå och för Hjälstavikens del är det listgurun Tom Sandström som har fullständig kontroll. Totalt har i Hjälstaviken till dags dato (augusti 2011) observerats 276 fågelarter, att jämföra med ca 220 arter fram till början av 1970-talet. Av de 67 nya arter som upptäcktes i landskapet Uppland under perioden 1971-2010, så står Hjälstaviken med 4 arter, nämligen stäppvipa, vitvingad tärna (båda 1989), rödhuvad törnskata (1990) och sumpvipa (1999). Den totala Hjälstaviklistan toppas av Martin Tjernberg

Art	Antal par 1974	Antal par 2008
Smådopping	0	2
Skäggdopping	8	30
Rördrom	3-4	6
Knölsvan	1	5
Grågås	0	>139
Kanadagås	0	33
Snattherand	0	Ca 32
Kricka	4-5	?
Gräsand	Ca 30	>130
Ärta	Ca 7	Ca 9
Skedand	Ca 20	Ca 28
Brunand	3-4	5
Vigg	Ca 10	1
Knipa	1	0
Brun kärrhök	4	6
Vattenrall	Talrik	Ca 50
Småfläckig sumphöna	5	2
Kornknarr	0	5
Rörhöna	5-7	5
Sothöna	Ca 15	>280
Trana	0	3
Mindre strandpipare	0	6

Art	Antal par 1974	Antal par 2008
Tofsvipa	18	Ca 78
Enkelbeckasin	Talrik	>25
Storspov	1	0
Rödbena	0	10
Dvärgmås	0	24
Skrattmås	Ca 1000	Ca 3300
Fiskmås	2	11
Gråtrut	1	5
Fisktärna	2	Ca 115
Ängsfiolärka	Ca 50	Ca 73
Gulärta	Ca 32	Ca 84
Näktergal	2	18
Buskskvätta	50	36
Gräshoppsångare	21	25
Sävsångare	Talrik	Talrik
Rörsångare	Talrik	Talrik
Trastsångare	0	0
Härmsångare	2-4	5
Skäggmes	0	Talrik
Rosenfink	1	0
Sävsparr	Talrik	Talrik

med 256 arter. Därefter följer Pekka Westin med 252 arter, Tom Sandström 238 arter, Torbjörn Andersson 235 arter, Weine Erlandsson 234 arter och Ingrid Åkerberg med 228 arter.

SOM AVSLUTNING VILL jag uppmärksamma en händelse, som får vara något av en symbol för det engagemang och den respekt, som många har känt och känner för Hjälstaviken och dess fågelliv under den gångna 40-årsperioden. Händelsen inträffade 1983 och den artikel i Enköpings-Posten som jag skrev vid tillfället ifråga, återges här ordagrant i sin helhet.

"I en källare hos pensionerade prästen Sven Tjernberg från Skrällinge i Fröslunda bor sedan den 2 mars en hyresgäst av det ovanligare slaget, en rördrom. Men det är ingen kelgris till husdjur som hamnat i prästfamiljens omvårdnad. Hyresvärderna och andra som kommer i dess närhet, måste vara på sin vakt. Fågeln är ständigt redo att med sin långa, sylvassa näbb rikta hugg mot ansiktet på närgångna fridstörare. Bakgrunden till den sällsamma historien är följande; Karl Bergström från Enköping kom åkande på E18 vid Svannäs, södra delen av fågelsjön Hjälstaviken. Framför sig på vägen får han plötsligt syn på något som på ostadiga ben vinglar fram med uppenbara svårigheter att ta vara på sig själv. Bergström stannar bilen och går ur för att undersöka saken närmare. Han hejdar biltrafiken för att den ostadige och ouppmärksamme trafikanten inte skall råka illa ut. Bergström ser att allt inte står rätt till med den stackars fågeln, utan försöker fånga den. Fågeln som är en brunspräcklig rördrom med jättelika fötter och lång spetsig näbb försöker fly undan, men hamnar så småningom i ett taggträdsstängsel, där den fastnar. Bergström fångar den vettskrämda fågeln som är oerhört mager och utmärglad och ur stånd att flyga. Med sin sylvassa näbb riktar den hugg mot ansiktet. Kontakt tas med kungsörnsforskaren Martin Tjernberg som med näring i form av färsk strömming och rudor genast beger sig till platsen. Han kör fågeln till sin far Sven Tjernberg, där den nu alltså är inhyst i källaren. Rördrommen, som säkerligen övervintrat i Hjälstavikens

Sven Tjernberg visar upp rördrommen som räddades från svältdöden i Hjälstaviken vårvintern 1983.

enorma vasshav (fotavtryck har setts i snön) är beroende av öppet vatten för att kunna livnära sig. De kalla nätterna i slutet av februari har troligen medfört att isen lagt sig överallt på viken. Fågeln har då inte kunnat fånga fisk, groddjur etcetera som den normalt lever av, utan har gått en säker svältdöd till mötes, om inte Bergströms rådiga ingripande kommit i vägen. När rördrommen hittades vägde den endast ca 720 gram. Normalt skall den väga ca 1,5 kilo. Fågeln repar sig dock dag för dag och sätter i sig 6-7 strömmingar om dagen. Vikten ökar med 50 gram/dag. När Enköpings-Posten är på plats intar den försvarsställning på sedvanligt rördrommanér, med uppburrad fjäderdräkt och med huvud och näbb riktad mot inkräktaren färdig för hugg. Senare i vår är det meningen att rördrommen, om allt går enligt planerna, åter skall släppas där den hör hemma, i Hjälstaviken. Då skall dess välbekanta, dova tjurböl som vanligt ljuda vida omkring".

Här slutar EP-artikeln och det kan sägas att utsläppandet senare gick bra. Däremot hittade jag själv samma vinter en rördrom vid Jungfrumaden. Den var dock redan död.